

KEMALİDDİN İBNÜ'L-HÜMÂM'IN RİVAYETLERİN İSNADINA YÖNELİK DEĞERLENDİRMELERİ*

Bekir ÖZÜDOĞRU**

Öz

İslam dininin ikinci kaynağı olan sünnetin gerek tespiti gerek doğru anlaşılması gerekse delil oluşu yönünde birçok eser telif edilmiştir. Bir Hanefî fakîhi olan İbnü'l-Hümâm, mezhebin önemli furû'î fıkıh kaynaklarından *el-Hidâye*'yi şerh ettiği *Fethu'l-kadîr*'de, bir konudaki lehte, aleyte birçok rivayete yer vermiştir. Bu yönüyle bir hadis kitabını andıran eserde, Hanefî furû'î kaynaklarında az rastlanacak şekilde rivayetler daha ziyade isnad açısından değerlendirilmiştir. Bu çalışmada seneddeki kopukluk (mürsel, müdelles, munkatî' hadis), râvî değerlendirmeleri gibi konularda İbnü'l-hümâm'ın değerlendirmeleri ele alınıp bunların muhaddislerin değerlendirmeleriyle karşılaştırması yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Hümâm, Rivayet, İsnad, Zahirî İnkita', Mürsel.

Evaluations of Kamaladdin İbnu'l-Humam for İsnad of Rivayât

Abstract

There are lots of works to be authored to fix the sunnah as the second source of Islam and to understand it rightly. İbnu'l-Humam as an Hanafi scholar, wrote a commentary on *al-Hidaya*, one of the most important sources of Islamic Jurisprudence, in his *Fathu'l Qadir*. In His *Fathu'l Qadir*, he gave a place many rivayat for and against. From this aspect, on this work that reminiscent a hadith book, had been evaluated rivayats rather than isnad by means rarely encountered in Hanafi's books. In this study, will be deal evaluations of İbnu'l-humam to disconnection for isnad (mursal, mudallas, munkati hadith) and done comparing to evaluations of muhaddis.

Keywords: İbnu'l-Humam, Rivayat, İsnad, Zahirî inkita (apparent disconnection), Mursal.

* Bu makale, "İbnü'l-hümâm'ın *Fethu'l-kadîr*'de Hadis Usûlü Meselelerine Yaklaşımı" ismiyle 2008 yılında tamamlanan Yüksek Lisans Tezini esas alınarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, bekir.ozudogru@omu.edu.tr

Giriş

Herhangi bir konuda bir rivayete Hz. Peygamber'in sözü, fiili ve takriri olarak değer yüklemek ve onunla hayatımızı inşa edebilmek için öncelikle aidiyet sorununu ele almamız gerecektir. Yani bu rivayetin Hz. Peygamber'e aid olup olmadığının tespit edilmesi gerekir. İslamî geleneğe rivayetin tespiti genellikle isnada göre yapılmıştır. Farklı bir ifadeyle Hz. Peygamber'den hadis kaynaklarına geçinceye kadar ki süreçte hadisi nakleden râviler esas alınarak bir değerlendirme yapılmıştır. Gerek rical gerek ilal gerekse usûl eserlerinde rivayeti daha ziyade isnad açısından değerlendiren Ehl-i hadis geleneğine nazaran Hanefî kaynaklarda isnada dair değerlendirmeler daha azdır. Onlar daha ziyade usûl eserlerinin sünnet bölümünün bir kısmında isnada dair bilgilere yer verirlerler. Furû' kaynaklarında ise genellikle isnada dair değerlendirmelere yer vermeksizin delil aldıkları rivayetleri zikrederler. Ancak h. 9. Asır Hanefî âlimlerinden olan Kemaleddin İbnü'l-Hümmam (v. 861/1463), özellikle furû' fıkha dair yazdığı Hidâye şerhi *Fethu'l-kadir*'de bir hadisçi mantığıyla rivayetlerin isnadına dair bilgiler vermiştir. Bir konudaki hemen hemen tüm rivayetleri toplamış, onları râvi açısından ve isnaddaki ittisal-inkata' açısından değerlendirmiştir. Bu durumda şu sorular gündeme gelmektedir: İbnü'l-hümmam muhaddislerin yöntemi olan isnad değerlendirmelerinde kendi mezhebine göre mi yoksa muhaddislere göre mi hüküm vermiştir? Kullandığı kavramları hangi geleneğe göre tespit etmiştir? İsnad değerlendirmelerinde bulunması, herhangi bir konuda Hanefî geleneğinin dışına çıkarak hükmün değişmesine sebep olmuş mudur? Bunun gibi soruların cevaplarının arandığı bu çalışmada İbnü'l-hümmam'ın isnad değerlendirmelerine dair görüşlerine yer verilecektir.

Bir hadisi veya bir sözü ilk söyleyene nispet etmek üzere sendinde yer alan râvilerin adlarını zikretme anlamına gelen isnad¹ râvi ve rivâyet lafızlarından oluşmaktadır. Ancak, *Fethu'l-kadir*'de tespit edebildiğimiz kadarıyla İbnü'l-Hümmâm isnadın son bulunduğu yere (söyleyeni açısından hadis çeşitlerine), isnaddaki ittisal-inkata' ve râvilere dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu nedenle biz de bu konuları ihtiva eden üç başlık altında çalışmayı ele alacağız.

¹ Küçük, "İsnad", *DİA*, XXIII, 154.

1. Söyleyeni Açısından Hadis Çeşitleri

Hadisler, söyleyeni (senedin müntehâsı) açısından kudî, merfû', mevkûf ve maktû' kısımlarına ayrılır². Bunlardan kudî ve maktû' hadis hakkında İbnü'l-Hümâm'ın görüşlerine rastlayamadığımız için burada merfû' ve mevkûf rivâyetlerin tanımlarını verip onun bu tür hadisler hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz.

Merfû' hadis, kavli, fiilî ve takrirî olarak muttasıl veya munkatî' bir senedle Hz. Peygamber'e izâfe edilen rivâyete denir³. Bu da "sarâhaten" ve "hükmen" merfû' olmak üzere iki kısma ayrılır. Sarâhaten merfû', açık bir şekilde Hz. Peygamber'e izâfe edilirken, hükmen merfû', herhangi bir sahâbînin şahsî görüş ve kanaatine dayanması mümkün olmayan dinî konularda verdiği haberlere denir⁴.

Mevkûf hadis, kavli, fiilî ve takrirî olarak muttasıl veya munkatî' bir senedle sahâbeye izâfe edilen rivâyete denir⁵.

İbnü'l-Hümâm söyleyeni açısından hadis çeşitlerinin tanımlarına eserinde değinmemiş, ancak bunlarla ilgili bazı konulara temas etmiştir.

Merfû' hadisin kısımlarından olan hükmen merfû' hakkında bilgi vermektedir. Ancak bunu mevkûf başlığı altında vermekte ve "Sahâbenin kendi görüşüne dayanmayan konulardaki mevkûf hadis, merfû' gibidir" diyerek hükmen merfû' konusuna değinmektedir⁶. Bundan dolayı İbnü'l-Hümâm sahâbe kavillerinin (mevkûf hadisin) hüccet olduğunu belirtir⁷.

Mesela, Hz. Âişe'den nakledilen "Namaz önce ikişer ikişer farz kılındı. Daha sonra Hz. Peygamber hicret etti, dört rekât olarak farz kılındı. Yolcu namazı ise ilk hal üzere bırakıldı"⁸ rivâyeti hakkında İbnü'l-Hümâm bu hadis her ne kadar mevkûf olsa da semâya (yani bunu Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'den duyduğuna) hamledilir. Çün-

² Nurettin İtr, *Menhecü'n-nakd*, s. 323-331.

³ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 45; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 197; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 83; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh*, I, 133.

⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 83-87; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 133-134.

⁵ İbn Salâh, *a.g.e.*, s. 46; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 198; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 134-135.

⁶ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 160.

⁷ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 247; II, 64, 246, 436, 503; IV, 366.

⁸ Buhârî, *Fedâilu's-sahâbe*, 77.

kü rekâtların sayısı konusunda akılla hüküm konulmaz, demektir⁹.

Görüldüğü üzere İbnü'l-Hümâm, sahâbenin kendi akıl ve görüşüne dayanmayan konulardaki rivâyetlerinin merfû' gibi olduğunu belirtmiş ve hadis usûlündeki hükmen merfû' konusuna değinmiştir¹⁰.

Bir hadisin bir tarîkten merfû' başka bir tarîkten ise mevkûf rivâyet edilmesi durumunda¹¹ İbnü'l-Hümâm genel olarak buradaki ziyâde (haberi merfû' rivâyet etmek), sikanın ise bunu kabul eder. Mesela, "Kim unuttuğu bir namazı imamla namaz kılarken hatırlarsa, namazını tamamlasın. Eğer namaz bittikten sonra hatırlarsa imamla birlikte kıldığı namazı iade etsin"¹² rivâyetinin İbn Ömer'den mevkûf olarak rivâyet edildiğini belirten İbnü'l-Hümâm, bunun merfû' halde rivâyetinde de ihtilâf edildiğini belirttikten sonra, "Açıktır ki hadisin Hz. Peygamber'e izâfesi (ref) bir ziyâdedir. Sikanın ziyâdesi de makbûldür. Buradaki raviler de sikadır" demektedir¹³.

128 | db

Bir başka yerde, "Canlı olarak doğmayan çocuğa cenâze namazı kılınmaz. O çocuk ne miras alır ne de miras bırakır"¹⁴ rivâyeti hakkında Tirmizî, "merfû' hem de mevkûf şekilde rivâyet edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki doğru olan mevkûf rivâyettir" demiştir¹⁵. Bunun üzerine İbnü'l-Hümâm "Vakf (hadisi mevkuf olarak rivâyet etmek) ve ref (hadisi merfû olarak rivâyet etmek) arasındaki tearuzda tercih edilen görüş ref'in öne alınmasıdır. Ravilerde adâlet ve zabt sıfatları olduktan sonra, ravilerin daha hafız (ahfaz) ve hadisin tariklerinin fazla olması gibi nedenlerle vakfî tercih etmek yoktur," demektedir¹⁶.

2. İsnaddaki Kopukluk (Zâhirî İnkıtâ')

Sözlükte kesilme, kopma anlamına gelen inkıtâ'¹⁷ kelimesi, hadis usûlü terimi olarak isnâd zincirini teşkil eden râvilerden bir veya

⁹ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 30.

¹⁰ Farklı örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 160, 459; II, 30, 98, 521; VI, 128 vd.

¹¹ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 112, 200; II, 182, 477; III, 268, 475 vd.

¹² Dârekutnî, *Sünen*, I, 503; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 221.

¹³ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 503.

¹⁴ Hadis için bkz. Tirmizî, *Cenâiz* 43.

¹⁵ Tirmizî, *Cenâiz* 43.

¹⁶ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 136. Farklı bir örnek için bkz. *a.e.*, II, 382.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, 276 (k-t-a maddesi).

birkaçının senedin herhangi bir yerinden düşmesiyle meydana gelen kopukluğa verilen addır¹⁸.

Hadisçiler, isnâddaki kopukluk hadisin sıhhatine zarar verdiği için inkitâ' sebebiyle mürsel, munkatı', mu'dal, müdelles, muallak diye adlandırılan hadis çeşitlerini zayıf hadis türlerinden saymışlardır¹⁹.

Hanefî fakîhler ise inkitâ'ı, hadisçilerden farklı bir şekilde, zâhirî ve mânevî olarak iki kısımda incelemişlerdir. Zâhirî inkitâ' ile mürsel başlığı altında isnaddaki her tür kopukluğu, manevî inkitâ' ile ise muttasıl gibi gözüken bir rivâyetin râvisinde gizli bir kusurun bulunmasını veya haberin kendisinden daha güçlü bir delile aykırı olmasını kastetmişlerdir²⁰.

İbnü'l-Hümâm, isnaddaki kopuklukla ilgili olarak mürsel yanında munkatı', müdelles ve muallak terimlerine de yer verdiği için biz burada her birine ayrı ayrı yer vereceğiz.

1) Mürsel

Hadisçilerin ıstılahında “Tâbiînden bir râvinin قال رسول الله (Resûlüllah şöyle buyurdu) diyerek sahâbî râviyi atlayıp doğrudan Resûlüllah (s.a.)'e izafe ettiği hadise” mürsel denir²¹.

Hanefîler, mürseli mevzûlün karşıtı olarak kullandıkları için seneddeki kopukluğun her çeşidine mürsel demişlerdir²². Dolayısıyla hadis usulünde munkatı', mu'dal, müdelles, muallak diye isimlendirilen hadis çeşitlerinin tümü Hanefîlerce mürsel sayılmıştır²³.

İbnü'l-Hümâm usûl eserinde mürselin tarifi hakkında şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

Mürsel, sika ve imam olan bir râvinin senedden hazif yaparak (râvi düşürerek) قال رسول الله (Resûlüllah şöyle buyurdu) demesidir. Söyleyen kimseyi tâbii veya tâbiînin büyükleri ile sınırlandırmak ise

¹⁸ Suyûtî, *a.g.e.*, I, 232; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 149.

¹⁹ İbn Salâh, *a.g.e.*, 51-76; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 214-260; İbn Hacer, *a.g.e.*, 58-62; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 141-169.

²⁰ Ünal, *Ebû Hanîfe*, s. 173; Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, s. 174.

²¹ İbn Salâh, *a.g.e.*, s. 51; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 214; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 141.

²² Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 142.

²³ Polat, *Mürsel Hadisler*, s. 52-56.

muhaddislerin mürsel istilahıdır. Böylece bizim tarifimize muhaddislerin istilahındaki munkatı' ve mu'dal hadisler de girmiştir²⁴.

Tanımdan da anlaşılacağı üzere, Hanefî usûl geleneğine uygun olarak İbnü'l-Hümâm da isnaddaki kopuklukların tamamını mürsel adı altında değerlendirmektedir.

Mesela, kitâbet akdiyle²⁵ ilgili Abdülvehhâb b. Atâ' (v. 204/819) > Dâvud b. Ebû Ubeyd²⁶ (v. 140/757) > Âmir eş-Şa'bî (v. 100/718) tarihli Berîre hadisi²⁷ hakkında İbnü'l-Hümâm "Bu hadis mürseldir ve hüccettir" diyor²⁸. Bu sened incelendiğinde rivâyetin hadis usulcülerinin kullandığı mürsel yani tâbiûnun sahabeyi atlayarak Hz. Peygamber'e izafe ettiği tâbiîn mürseli olduğu görülür.

Ellerin sadece yedi yerde kaldırılabilmesine dair Vekî' (v. 196/811) > İbn Ebû Leyla (v. 148/765) > el-Hakem (v. 113/731) > Mıksem (v. 101/719) > İbn Abbas (v. 68/687) tarihiyle rivâyet edilen hadis²⁹ hakkında Şu'be, (v. 160/776) el-Hakem'in Mıksem'den dört hadis dışında rivâyeti olmadığını, bu rivâyetin ise bunların dışında kaldığını belirtmiş³⁰, bunun üzerine İbnü'l-Hümâm, Hakem'in Mıksem'den bu hadisi almamış olması nedeniyle rivâyetin mürsel olduğunu belirtmiştir³¹. Bu örnekte ise İbnü'l-Hümâm'ın, hadisçilerin munkatı' dediği yani tâbiûndan sonraki râvisi düşmüş rivâyet hakkında mürsel dediğini görmekteyiz.

Yukarıdaki örneklerde İbnü'l-Hümâm'ın seneddeki tüm kopukluklara mürsel dediği görülmektedir. Usûl ile ilgili eserinde mürseli en geniş anlamıyla tarif etmesine karşılık *Fethu'l-kadîr*'de mürseli, genellikle hadis usulcülerinin kullandığı anlamda yani senedinden sahabînin düştüğü mürsel hadis anlamında kullanmaktadır³². Bu-

²⁴ Emir Padişah, *Teystrü't-Tahrîr*, III, 102.

²⁵ Kitâbet akdi; efendi ile kölesi arasında bir bedel karşılığında özgürlük elde etme üzerine kurulu olan bir akittir (Bkz. Erdoğan, *Fıkıh Terimleri*, s. 312).

²⁶ Bu râvinin ismi *Fethu'l-kadîr*'de bu şekilde olmasına rağmen kaynaklarda Dâvud b. Ebû Hind şeklinde geçmektedir. (Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 259).

²⁷ Hadis için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VIII, 259. Hadis hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Zeyleî, *Nasbu'r-râye*, III, 198.

²⁸ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, III, 382. Şa'bî'nin başka bir mürseli için bkz. *a.e.*, II, 147.

²⁹ Hadis için bkz. İbn Ebû Şeybe, *Musanef*, III, 437; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XI, 385.

³⁰ Zeyleî, *Nasbu'r-râye*, I, 292.

³¹ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 316.

³² Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 335, 345, 361, 391; II, 65, 116, 250, 344, 452, 469; III, 245, 365, 382; IV, 322; V, 344, vd.

nun dışında tâbiûndan sonraki tabakalardaki râvîlerden kaynaklanan kopukluklara ileride de değineceğimiz üzere mürsel dediği bir kaç yer haricinde³³ genellikle munkatî' demektir³⁴. Bu tutumuyla İbnü'l-Hümâm, Hanefîlerin genel anlayışının aksine seneddeki inkıtâ' nedeniyle oluşan hadis çeşitlerini isimlendirmede hadis usulcülerini gibi düşünmektedir.

Mürsel Çeşitleri ve Delil Değerleri

Burada genel olarak mürselin hücciyetine değinip mürsel çeşitlerinin delil oluşları hakkında bilgi vereceğiz.

Hadisçiler, mürsel hadisi senedindeki inkıtâ', nedeniyle genellikle zayıf hadis başlığı altında değerlendirirken³⁵, Hanefîler bu çeşit bir inkıtâ'nın fazla bir sorun teşkil etmediğini düşünerek onu hüccet kabul ederler³⁶. Konuyla alakalı olarak Polat, üç farklı yaklaşıma işaret etmektedir.

a- Mürsel hadisi mutlak olarak makbûl ve hüccet sayanlar: Mu-tezilî, Hanefî, Maliki âlimlerinin çoğu bu kanıdadır.

b- Mürsel hadisi hiçbir şekilde makbûl ve hüccet saymayanlar: Bu, Hadisçilerin çoğu ve fukahanın bir kısmının görüşüdür.

c- Mürsel hadisi belli şartlarla makbul ve hüccet kabul edenler³⁷.

İbnü'l-Hümâm'ın bu gruptan mürseli mutlak olarak kabul edenlere dâhil olduğu görülmektedir. Nitekim *Fethu'l-kadîr*'de de mürsel hakkında "Bize göre râvileri sika ve adâletli olduktan sonra hüccettir" demektir³⁸.

Mürsel hadisin çeşitleri ile ilgili şunları söyleyebiliriz:

³³ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 107; II, 298; III, 416.

³⁴ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 18; 28; II, 126; III, 212; IV, 290; VI, 228.

³⁵ İbn Salah, *a.g.e.*, s. 53; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 217; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 142. Bununla birlikte bazı özel şartları taşıması durumunda hadis âlimleri de mürseli hüccet kabul etmişlerdir. (Bkz. Ahmed Naim, *a.g.e.*, a.y.)

³⁶ Hanefîler, hadisteki her türlü inkıtâ'ı mürsel olarak değerlendirip hüccet kabul edilmesini, râvinin adalet ve zabt sahibi olmasının yanında fakîh olması şartına bağlarlar. (bkz. Ünal, *a.g.e.*, s. 190-196; Bedir, *a.g.e.*, s. 84-87, 235-241). Bundan dolayı Hanefîlerin her türlü kopukluğa mürsel diyerek hüccet kabul etmelerinde bu şartların unutulmaması gerekir.

³⁷ Polat, "Mürsel" *DA*, XXXII, 53; a.mlf., *Mürsel Hadisler*, s. 100-153.

³⁸ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 128, 298; III, 255.

Hanefîler mürseli, a) sahabî mürseli, b) ikinci ve üçüncü neslin mürseli, c) üçüncü nesilden sonrakilerin mürselleri, d) bir yönüyle muttasıl bir yönüyle mürsel diye dört kısımda incelemiştir³⁹. İbnü'l-Hümâm ise mürseli şu kısımlara ayırır:

a) Sahâbî Mürseli: Bir sahâbînin, kendisinden işittiği sahâbînin ismini zikretmeyerek Resûlullah (s.a.)'den işitmiş gibi naklettiği rivâyete denir⁴⁰.

Sahâbî mürselinin hücciyeti ise sahâbîlerin adâleti ile ilgilidir. Bundan dolayı mürseli huccet kabul etmeyenler de dâhil olmak üzere muhaddisler ve ehl-i sünnet âlimlerinin cumhuruna göre sahabî mürseli hüccettir. Çünkü onlara göre sahabiler âdildir⁴¹.

İbnü'l-Hümâm da sahabî mürselini hüccet kabul ederek "*Usûl ilminde sahâbî mürseli icmâen makbûldür*"⁴² demiştir.

Mesela, Cum'a namazının farz olması ile ilgili bir hadisin⁴³ râvilerinden Târik b. Şihâb (v. 83/702) hakkında Ebû Dâvud'un (v. 275/888) "O, Hz. Peygamber'i görmüş ancak ondan hadis işitmemiştir" iddiasına karşılık İbnü'l-Hümâm'ın "*Bu durum (hadis işitmemesi) onun sahâbîliğini (sohbetini) ve bu hadisi yaralayıcı değildir. Bu hadis neticede sahabî mürselidir, bu da hüccettir*"⁴⁴ değerlendirmesi sahabî mürselini delil aldığını göstermektedir⁴⁵.

b) İkinci (tâbiûn) ve üçüncü neslin (etbâu't-tâbiîn) mürselleri: İbnü'l-Hümâm; "İkinci ve üçüncü neslin mürselleri, her ne kadar Şafîlilere göre Said b. Müseyyeb'in (v. 94/712) mürselleri gibi farklı bir tarikle muttasıl bir sened sabit olmadıkça kabul edilmese de, bize ve Malikîlere göre makbûldür"⁴⁶ diyerek tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn râvilerinin mürsellerinin kaynak değerine işaret eder.

c) Üçüncü nesilden sonrakilerin mürselleri: Hanefîler arasında görüş farklılığı olmakla birlikte, âdil ve sika olmayanlardan hadis almamakla meşhûr olmuş kimselerin rivâyetlerinin kabul

³⁹ Ünal, a.g.e., 174-175. Ayrıca bkz. Demir, *Sünnet Anlayışı*, s.89-90.

⁴⁰ Polat, *Mürsel Hadisler*, s.92; Betiştî, *Hücciyetü'l-mürsel*, s.112.

⁴¹ Polat, a.g.e., s.92; Betiştî, a.g.e., s.129-130.

⁴² İbnü'l-Hümâm, a.g.e., X, 44.

⁴³ Hadis için bkz. Ebû Dâvud, *Sünen*, Salât 208.

⁴⁴ İbnü'l-Hümâm, a.g.e., II, 47-48.

⁴⁵ Farklı bir örnek için bkz. İbnü'l-Hümâm, a.g.e., II, 459.

⁴⁶ İbnü'l-Hümâm, a.g.e., X, 44.

edileceği belirtilmiştir⁴⁷. İbnü'l-Hümâm'ın bu konudaki görüşü ise şöyledir:

Üçüncü nesilden sonrakilerin mürselleri Hanefîlerin bazısına göre kabul edilir, bazısına göre reddedilir. Ancak Hanefîlerin tercih edilen görüşüne göre makbuldür⁴⁸.

Sonuç olarak İbnü'l-Hümâm'ın râvilerin sika ve adâletli olması şartıyla, tüm mürsel rivâyetleri kabul ettiği görülmektedir ki, bu da Hanefî âlimlerin genel eğilimidir. Ancak burada birkaç noktaya değinmek gerekir:

İbnü'l-Hümâm'ın mürsel dediği rivâyetlere bakıldığında irsâl yapanların genellikle tâbiûnun büyüklerinden olduğu görülmektedir⁴⁹. Nitekim kendisi de *Alkame* (v. 63/682), *Said b. Müseyyeb* (v. 94/712,) *Said b. Cübeyr* (v. 95/713), *İbrahim en-Nehaî* (v. 96/714), *eş-Şa'bî* (v. 103/721), *Tavus* (v. 106/724), *Salim b. Abdullah* (v. 107/725), *Mekhûl* (v. 112/730) ve *Atâ'* (v. 114/732), gibi tâbiûnun önde gelenlerinin irsâl yaparak rivâyet ettikleri hadislerin merfû' (müsned) değerinde olduğunu ve âlimlerin çoğununun da bu görüşü benimsediğini söyler⁵⁰. Bundan dolayı eserinde, sika ve adaletli olduğu bilinen tâbiûnun mürselleri hakkında “*Bu bize göre hüccettir*”⁵¹ derken tâbiûndan sonrakilerin mürselleri için “*Ravileri sika ve adâletli ise hüccettir*”⁵² demektedir.

İbnü'l-Hümâm, mürsel rivâyetleri genellikle ya farklı bir mürselle veya müsned bir rivâyetle ya da sahâbe ve tâbiûn sözleriyle desteklemeye çalışır⁵³.

Mesela, *Dârekutni'nin* (v. 385/995) *İlel'*inde ramazan ayında bilerek orucu bozmak ile ilgili Said b. Müseyyeb (v. 94/712) rivâye-

⁴⁷ Ünal, a.g.e., 174-175.

⁴⁸ İbnü'l-Hümâm, a.g.e., X, 44. Hanefî âlimlerinin bazısına göre her âdil kimsenin irsâli kabul edilir, bazısına göre ise Hz. Peygamber ilk üç neslin hayır ve doğruluğuna, ondan sonrakilerde ise yalanın artacağına şahadet ettiği için ancak sika ve âdil dışındaki kimselerden rivayet almamakla meşhûr olmuş kimselerin rivâyetleri kabul edilir. (Bkz. Ünal, a.g.e., s. 175).

⁴⁹ Bkz. İbnü'l-Hümâm, a.g.e., I, 335, 345, 361, 391; II, 65, 116, 250, 344, 452, 469; III, 245, 365, 382; IV, 322; V, 344, vd.

⁵⁰ İbnü'l-Hümâm, a.g.e., I, 391.

⁵¹ Bkz. İbnü'l-Hümâm, a.g.e., I, 345, 361, 391; II, 65, 116, 250, 344, 452, 469; III, 245, 365, 382; IV, 322; V, 344; VII, 345-346, vd.

⁵² Bkz. İbnü'l-Hümâm, a.g.e., II, 298; III, 255.

⁵³ Bkz. İbnü'l-Hümâm, a.g.e., I, 14, 361; II, 116; III, 365; IV, 322; V, 22; VI, 457; VII, 27, 74, 345-346.

ti⁵⁴ hakkında İbnü'l-Hümâm, "Bu hadis Saîd'in mürselidir. Onun mürselleri, mürseli hüccet kabul etmeyenlerin çoğuna göre de makbûldur"⁵⁵ der. Said b. Müseyyeb'in mürsellerini hadisçiler ve İmam Şâfiî (v. 204/819) kabul etmektedir.

İbnü'l-Hümâm, cenâze namazındaki tekbirler konusunu anlatırken bu namazda dört tekbir alınacağına dair Nehaî'den (v. 96/714) bir hadis⁵⁶ naklederek şöyle der:

"İsnaddaki zayıflık (hadisin mürsel olması) metnin de zayıf olmasını gerektirmez. Eğer hadis, sahâbeden rivâyet edilen ve sıhhatine delalet eden nakillerin çokluğu ve bu nakillerin yaygınlık kazanmış olması gibi karinelerle desteklenirse sahih olur.

Hadis mürsel olsa da, râvileri sika olduktan sonra bize göre onun sahih olduğuna hükmedilir. Mürseli kabul etmeyenlere göre dahi, aynı konuda bilinen farklı rivâyetlerle desteklendiği vakit mürsel sahih olur. Bizim yaptığımız da işte budur"⁵⁷.

İbnü'l-Hümâm'a göre mürsel hüccet olmasına rağmen o, eserinde İmam Şâfiî'nin mürsel görüşüne⁵⁸ uygun delilleri zikretmiştir. Bu tutumuyla İbnü'l-Hümâm, Hanefilerin hüccet kabul ettikleri mürsellerin Şâfiîlerce öne sürülen şartlara da uygun olduğunu ispat ederek mezhebin istidlal anlayışını savunmayı amaçlamış olabilir.

Hanefiler, mürsel ile müsned arasında kayda değer bir fark görmemekte hatta bazı durumlarda çeşitli gerekçeler ileri sürerek delil değeri açısından mürseli öncelemektedirler⁵⁹. İbnü'l-Hümâm'ın, râvileri adâletli ve sika olmak şartıyla mürseli hüccet kabul ettiğini ancak müsnedden üstün tutma konusunda farklı düşündüğünü görmekteyiz.

⁵⁴ Hadis için bkz. İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, II, 347.

⁵⁵ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 343-344. Ayrıca bkz. II, 298.

⁵⁶ Hadis için bkz. Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, II, 184.

⁵⁷ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 128.

⁵⁸ İmâm Şâfiî mürsel hadisin kabul edilebilmesi için şu beş şartı ileri sürer: a) Mürsel olarak rivâyet edilen hadisle aynı manada güvenilir râvilerin müsned rivayetlerinin olması b) Mürsel hadisin başka güvenilir râvilerce rivayet edilen diğer mürselle desteklenmiş olması c) Mürsel hadise uygun sahabe sözlerinin olması d) Âlimlerin çoğunun mürsel hadise uygun fetvâ vermesi e) Mürsel hadisi rivayet eden râvi, irsâl ettiği ismi açıkladığında meçhul veya rivayeti kabul edilmeyen bir kişinin ismini vermemesi (bkz. Aktepe, *Sünnet Anlayışı*, s. 267-268).

⁵⁹ Demir, *Sünnet Anlayışı*, s. 91.

Mesela, Hz. Peygamber'in hayvanın hayvanla vadeyle satımını yasakladığına dair müsned⁶⁰ ve mürsel⁶¹ rivâyetleri verdikten sonra İbnü'l-Hümâm, "Râvileri sika olduktan sonra irsâl ve vasl teâruz ettiğinde (yani hadis mürsel ve müsned olarak rivâyet edildiğinde) hüküm -bilindiği üzere- vasla göredir" demektedir⁶². Başka yerde de aynı şekilde "Vasl (mevsûl rivayet) ve irsâl (mürsel rivayet) teâruz ederse esas alınacak vasl edilen rivâyettir. Râvileri sika olduktan sonra burada râvilerin daha hafız (ahfaz) olması gibi özellikler aranmaz" demektedir⁶³.

Bu tutumuyla İbnü'l-Hümâm'ın mürsel rivâyetlerin müsnedlerden daha üstün olduğuna yönelik bazı Hanefilerin görüşlerine katılmadığını, buna karşılık eğer aynı konuda sikalardan oluşan müsned rivâyet varsa onun mürsel rivâyetlerden üstün tutulacağı görüşünü benimsediğini görmekteyiz.

Başka yerlerde de, İbnü'l-Hümâm'ın mürsel olduğu söylenen bir hadisin müsned olduğunu ispatlama çabası⁶⁴ ve mürsel hadisi hüccet açısından müsned gibi değerlendirmesi⁶⁵ yukarıda söylediklerimizi destekler niteliktedir.

Sonuç itibarıyla İbnü'l-Hümâm'ın, mürselin delil sayılması yönünde mezhebinin hâkim anlayışıyla örtüşen yaklaşımı yanında, Hanefilerin mürsel olarak delil aldığı hadisleri, müsned veya farklı bir mürselle desteklemek suretiyle Şâfililerce meşrû olduğunu ispata girişerek iki mezhebin kabullerini eklektik (memzûc) bir yapı içerisinde değerlendirdiği de söylenebilir⁶⁶.

2) Munkatı'

Hadisçilerin çoğunluğuna göre munkatı', tabîden sonraki râvisi düşmüş olan hadistir. Nitekim Hâkim (v. 405/1014), munkatı'nın, râvî düşmesi, ravinin mübhem bırakılması veya râvinin irsal mevki olan tabîye varmadan rivâyette bulunduğu kişiden işitmeyen bir ravinin rivâyetinin olması şeklinde üç kısım olduğunu belirtmiş⁶⁷

⁶⁰ Hadis için bkz. Dârekutnî, *Sünen*, III, 71; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XI, 354.

⁶¹ Hadis için bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 289.

⁶² İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, VII, 74.

⁶³ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 519. Farklı örnekler için bkz. *a.e.*, I, 361; III, 251.

⁶⁴ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, III, 153.

⁶⁵ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 420; IV, 322; VI, 378.

⁶⁶ Benzer bir değerlendirme için bkz. Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, s. 251.

⁶⁷ Hâkim, *Ma'rife*, s. 173-178.

İbnü's-Salâh da (v. 643/1245) Hâkim'in (v. 405/1014) bu görüşüne katılmıştır⁶⁸.

Bununla birlikte munkatı'nın, "Sahâbîden önce senedden bir veya peş peşe olmamak kaydıyla birden fazla ravinin düşmüş olduğu hadis" şeklinde de tarif edilmiştir⁶⁹.

Fıkıh ve bazı hadis ulemasına göre ise munkatı' hadis, senedi muttasıl olmayan hadis demektir⁷⁰. Bu görüşte olanlar, seneddeki kopukluğa bakar, bu kopukluğun senedin başında, ortasında, ya da sonunda olmasını dikkate almazlar. Böyle olunca hadisçilerin farklı şekillerde isimlendirdikleri mürsel, mu'dal, muallak, müdelles hadis türlerinin hepsi munkatı' kapsamına girmektedir. Ayrıca onlar, munkatı' ile mürseli bir tutarak bu hadis çeşitlerini mürsel içinde de değerlendirirler⁷¹.

Hanefîler ise yukarıda belirttiğimiz gibi isnâddaki kopukluğun her türlüşüne mürsel dedikleri için munkatı' da mürsel tarifinin içinde yer alır⁷².

136 | db

İbnü'l-Hümâm, munkatı' hadisi genellikle sahâbeden sonraki tabakalardaki kopukluklar için kullanır. Bu konuda İbnü'l-Hümâm'ın hadisçiler gibi düşündüğü söylenebilirse de, munkatı' hadisler için "*Sika ve adâletli olduktan sonra bize göre hüccettir.*" sözüyle onlardan ayrıldığı açıkça görülür.

Mesela, hacda Arefe, Müzdelife, Mina ve teşrik günleri ile ilgili Süleyman b. Musa el-Eşdak (v. 119/737) > Cübeyr b. Mut'ım (v. 58/677) tarihli hadis⁷³ hakkında İbnü'l-Hümâm, "*Eşdak, Cübeyr'i görmemiştir. Dolayısıyla hadis munkatı'dır*" der⁷⁴.

Örnekte de olduğu gibi munkatı' olduğu söylenen hadislere bakıldığında, bunların genellikle tâbiûn tabakasındaki ravisi düşmüş hadisler olduğu görülür⁷⁵.

⁶⁸ İbn Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, 56-57.

⁶⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 61; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh*, I, 149.

⁷⁰ Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 149.

⁷¹ Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 149.

⁷² Polat, *Mürsel Hadisler*, s. 51-56. Ayrıca bkz. Ünal, *Ebû Hânîfe*, 174.

⁷³ Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 82. Hadis başka kitaplarda Eşdak ve Cübeyr arasında Abdurrahman b. Ebû Hüseyin (v.115/733) yer alarak rivayet edilmiştir. (bkz. İbn Âdî, *el-Kâmil*, III, 269).

⁷⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 483.

⁷⁵ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 260, 305, 507; V, 492; VI, 34.

Kimi rivâyetler için “mürsel ve munkatı” şeklinde değerlendirme yapan İbnü'l-Hümâm'ın, isimlendirmede munkatı' yani sahâbîden sonraki râvisi düşmüş rivâyetlere mürsel demediği görülmektedir.

Mesela, câhiliye devrinde zina edilen kadının kızıyla evlenilmesi ile ilgili İbn Cüreyc (v. 150/767) > Ebû Bekr b. Abdurrahman b. Ummi Hakîm (v. 94/712) > Resûlüllah tarikli hadis⁷⁶ hakkında İbnü'l-Hümâm “*Mürsel ve munkatı'dır*” der⁷⁷. Rivâyeti incelediğimizde İbn Cüreyc'in bir raviyi atladığını dolayısıyla hadisin munkatı', tâbî olan Ebû Bekir b. Abdurrahman'ın ise sahâbî râvîyi atladığını dolayısıyla hadisin mürsel olduğunu görmekteyiz⁷⁸. Buna göre İbnü'l-Hümâm, munkatı' kavramını sahâbînin öncesindeki raviyi düşen rivâyetler için kullanmaktadır.

Munkatı' hadisin hükmü konusunda “*Râvîleri sika ve adâletli olduktan sonra bize göre hüccettir veya irsâl gibidir*”⁷⁹ diyerek munkatı' hadisi mürsel gibi değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Mesela, sabah ezânın nasıl okunacağı ile ilgili Ma'mer (v. 154/770) > ez-Zührî (v. 125/742) > Said b. Müseyyeb (v. 94/712) > Bilal (v. 18/639) tarikli hadis⁸⁰ hakkında İbnü'l-Hümâm “*İbn Müseyyeb, Bilal'e yetişememiştir. Dolayısıyla hadis munkatı'dır. Ancak ravileri adâletli ve sika olduktan sonra bize göre hüccettir*” der⁸¹.

Görüldüğü üzere İbnü'l-Hümâm'ın sahâbeden sonraki isnâddaki kopukluklar için bazı yerlerde mürsel derken⁸² çoğu yerde munkatı' demesi, onun isnâddaki kopukluğun şekline bakmadığını gösterir. Nitekim râvîleri sika ve adâletli olduktan sonra mürsel ve munkatı' hüccet kabul etmesi bunun açık delilidir. Ancak isnâddaki kopuklukların hepsine mürsel dememesi ve sahâbeden sonraki kopukluklar için munkatı' terimini kullanması, isimlendirmede çoğu

⁷⁶ Hadis için bkz. Abdurrezzak, *Musannef*, VII, 202.

⁷⁷ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, III, 212. Farklı bir örnek için bkz. a.y.

⁷⁸ İbn Cüreyc'in hocaları arasında Ebû Bekir b. Abdullah yer almamaktadır. Zaten onun çokça irsâl ve tedlîs yaptığı belirtilmiştir. (bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 357). Ayrıca Ebu Bekir b. Abdurrahman için bkz. a.e., XII, 34.

⁷⁹ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 18; 28; II, 126; III, 212; IV, 290; VI, 228.

⁸⁰ Hadis için bkz. İbn Mâce, *Ezân* 3.

⁸¹ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 246.

⁸² Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 107; II, 298; III, 416.

zaman hadisçilerin yöntemini benimserken böylesi rivâyetlerin değeri hakkında Hanefî usûlunu devam ettirdiğini göstermektedir.

3) Müdelles

Tedlîs, bir kusuru veya çoğunlukla hoş görülmeleyen bir özelliği bulunan bir hadisi, böyle olmadığını zannettirecek şekilde rivâyet etmeye denir⁸³. Tedlîsin farklı şekilleri olmakla birlikte⁸⁴ bazı muhaddisler müdellisi mecrûh⁸⁵ sayıp semâî⁸⁶ açıkça belirtmiş olsa bile rivâyetini kabul etmezler⁸⁷.

Hadisçilerin çoğu ise, müdellisin an'aneli⁸⁸ rivâyetini kabul etmemekte hemfikirdirler. Ancak sika kimselerden rivâyet edenlerin tedlîsi bunlara göre makbuldür. Eğer râvinin hem sikadan hem de sika olmayandan rivâyet ettiği biliniyorsa ve râvî semâ'a delâlet etmeyen bir lafızla rivâyet etmişse, hadisi mürsel olur ve kabul edilmez. Şayet semâa delalet eden bir lafızla rivâyet ederse hadisi makbul ve hüccettir⁸⁹.

Mürsel hadisi Hanefîler gibi hüccet kabul edenler ise, müdellisin rivâyetini kabul ederler⁹⁰.

İbnü'l-Hümâm'ın tedlîs konusunda yukarıda zikredilen müdellisin semâa delalet eden bir lafızla zikretmesi durumunda hadisnin makbul olacağı görüşünü benimsediği görülmektedir.

Mesela, namazda kahkaha ile gülenin namaz ve abdestinin bozulacağına dair Atıyye b. Bakıyye (v. ?) > babası (Bakıyye) (v. 197/812) > Amr b. Kays es-Sekûnî (v. 140/757) > Ata' (v. 114/732) > İbn Ömer (v. 73/692) tarihli hadis⁹¹ hakkında "Bakıyye'nin müdellis olmasından dolayı bu hadis ta'n⁹² edildi. Çünkü Ba-

⁸³ Aydın, *Hadis İstihlaları*, s. 315.

⁸⁴ Tedlîsin çeşitleri için bkz. İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, 73; Suyûtî, *a.g.e.*, 251-260; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 163-175.

⁸⁵ Mecrûh; güvenilirliğini zedeleyen bir veya birkaç kusuru bulunduğu söylenerek tenkit edilen râviye denir. (bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 181)

⁸⁶ Semâî; bizzat hocanın ağzından hadis işitme, hadis alma demektir. Bu hadis öğrenme yollarından biri ve en üstünüdür. (bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 278)

⁸⁷ İbn Salâh, *a.g.e.*, 75; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 257; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 168.

⁸⁸ An'ane; hadisi *an* (أن) edâ sîgasını kullanarak rivayet etmeye denir. (bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 43.)

⁸⁹ İbn Salâh, *a.g.e.*, 75; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 258; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 168.

⁹⁰ Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 168; Polat, *Mürse Hadisler*, s. 102.

⁹¹ Hadis için bkz. İbn Âdî, *el-Kâmil*, III, 167; Zeyleî, *Nasbu'r-râye*, I, 73.

⁹² Ta'n; bir kimseyi, adâlet ve zabt niteliklerinden birini veya her ikisini tamamen veya kısmen taşımadığını söyleyerek tenkit etmeye denir. (bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 311).

kıyye bu hadisi zayıf bir kimseden duydu ve onun ismini hafzettii" değerlendirmelerine karşılık İbnü'l-Hümâm şöyle demektedir:

Bu değerlendirme Bakıyye'nin hadisi tahdis (haddesena) lafzıyla rivâyet etmesi sebebiyle ortadan kaldırılır. Çünkü müdellis tahdis lafzını açıklarsa, saduk olur ve tedlis töhmeti kalkar. Bakıyye de bu tür râvilerdendir⁹³.

Hanefîler, müdellesi mürsel kapsamında değerlendirdikleri için hüccet kabul ederken İbnü'l-Hümâm, müdelles hadisi ancak râvinin tahdis lafzını açıkladıktan sonra delil olarak kabul eder. Nitekim Abde b. Süleyman (v. 187/802) > Saîd b. Ebî Arûbe (v. 156/772) > Katâde (v. 100/718) > İbn Abbas (v. 68/687) tarikıyla rivâyet edilen hadis hakkında *bazılarının Saîd b. Ebî Arûbe'nin (v. 156/772), hadisi, Basra'da İbn Abbas'ın⁹⁴ Kûfe'de ise Hz. Peygamber'e sözü olarak⁹⁵ rivâyet etmesi nedeniyle zayıf bulduklarını⁹⁶ ifade eden İbnü'l-Hümâm, Katâde'nin hadisi Saîd'e an'ane yoluyla rivâyet ettiğini, ona tedlis nispet edildiği için de onun an'aneli rivâyetinin kabul edilmediğini belirtir⁹⁷.*

4) Muallak

Muallak, senedin başından peş peşe bir veya daha çok râvinin düşürüldüğü hadise denir⁹⁸. Hadisçilere göre bu tür hadisler reddedilir, onlarla amel edilmez. Ancak *Sahîhayn*'da yer alan muallak hadislerin nasıl rivâyet edildiğine bakılır. Eğer cezm sığasıyla⁹⁹ rivâyet edilmişse kabul edilir; temrîz sığasıyla¹⁰⁰ rivâyet edilmişse bu kitaplarda aşırı derecede zayıf hadis bulunmayacağı düşüncesiyle bunların hükmü, araştırma neticesinde verilir¹⁰¹.

⁹³ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 53.

⁹⁴ İbn Abbas'ın sözü olarak rivâyet edenler: Dârekutnî, *Sünen*, II, 270; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 336.

⁹⁵ Hz. Peygamber'in sözü olarak rivâyet edenler: İbn Mâce, *Menâsik* 9; Ebû Dâvud, *Menâsik* 25; İbn Hibban, *Sahih*, IV, 345; İbn Hüzeyme, *Sahîh*, IX, 299.

⁹⁶ Bkz. Zeyleî, *Nasbu'r-râye*, III, 153; İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, III, 148.

⁹⁷ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, III, 148.

⁹⁸ İbn Salâh, *a.g.e.*, s. 24; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 119; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 157.

⁹⁹ Cezm sığası; hadisi başkasına naklemeden kullanılan ve onun, hocadan muteber bir yolla alındığını kesin olarak gösteren kâle (كَلَّة), ravâ (رَوَى), zekera (ذَكَرَ) gibi malum (etken) fiillere denir. (bkz. Aydınlı, *a.g.e.*, s. 67).

¹⁰⁰ Temrîz sığası; hadisin hocadan muteber bir yolla alınmış olduğunu kesin olarak göstermeyen ve çoğunlukla ruviye (رَوَى), yuhkâ (يُحْكَى) gibi mechûl (edilgen) fiillerle yapılmış edâ sığalarına denir. (bkz. Aydınlı, *a.g.e.*, s. 319).

¹⁰¹ İbn Salâh, *a.g.e.*, s. 24-26; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 120-124; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 158-159.

Hanefîler ise muallak hadisleri mürsel içinde değerlendirdikleri için hüccet kabul ederler¹⁰².

İbnü'l-Hümâm eserinde muallak hadisleri genellikle Buharî'den nakleder¹⁰³ ve O'nun cezm sîgasıyla rivâyet ettiği hadislerin sahih hükmünde olduğunu belirtir¹⁰⁴. Dolayısıyla bu konuda hadisçilerin görüşünü benimsediği söylenebilir.

Sonuç olarak İbnü'l-Hümâm'ın hüccet açısından seneddeki kopukluktan kaynaklanan tüm hadis çeşitlerini Hanefîlerin hâkim anlayışına uygun olarak delil kabul ettiği görülmektedir. Bunun yanında isnaddaki kopukluklardan kaynaklanan hadislerin tamamını mürsel terimiyle ifade etmemesi ve bu tür rivâyetleri müsned rivâyetle ve farklı bir mürselle destekleme gereği duyması sebebiyle onun İmam Şâfiî'nin (v. 204/819) dolayısıyla da hadisçilerin görüşlerinden etkilendiği ve inkıta'dan kaynaklanan hadisleri Hanefî usûlünün de dışına çıkmayarak bu doğrultuda değerlendirdiği düşünülebilir.

3. Râvi Değerlendirmeleri

Hadislerin rivâyetinde önemli bir yere sahip olan râvileri inceleyen müstakil ilim dalları ortaya çıkmıştır. Bu ilimler sayesinde râvilerin güvenilirlik derecelerinden yola çıkılarak rivâyetler hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Hanefî fakihler, râvileri maruf ve mechûl diye iki kategoride ele almışlar, maruf râvileri fıkhıyla bilinen ve bilinmeyen şeklinde iki kısımda, mechûl râvileri de adâletinin zâhirî ve batunî (mestur) olarak bilinmeyenler diye iki kısımda ele almışlardır¹⁰⁵.

İbnü'l-Hümâm'ın haberleri hüccet olan ma'rûf râviler hakkındaki değerlendirmelerini, râvinin fakihiği; mechûl râviler hakkındaki görüşlerini râvinin mechûl olması; haberleri hüccet olmayan râviler hakkındaki düşüncelerini ise râvilerin kişiliğine dair değerlendirmeler başlığı altında incelemeye çalışacağız. Ravinin ihtilati ve sikanın ziyâdesi gibi konulara da burada değineceğiz.

¹⁰² Polat, *a.g.e.*, s. 51-56. Ayrıca bkz. Ünal, *Ebü Hânîfe*, s. 174.

¹⁰³ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 22, 166; II, 200, 288, 346, 352, 467; III, 210; IV, 273.

¹⁰⁴ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 288. Ayrıca bkz. a.e., III, 210.

¹⁰⁵ Ünal, *a.g.e.*, s.190-192.

a) Râvinin Fakîh Olması

Râvinin fakîh olması hadisçilerin râvide aradıkları şartlar arasında yer almamaktadır¹⁰⁶. Hanefilerde ise bu durum hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Hanefî usûlcüleri ma'rûf râviyi fıkhiyla maruf olan ve olmayan şeklinde iki kısma ayırmışlar, fıkhiyla maruf râvilerin rivâyetlerinin her halükârda kıyasa takdim edileceğini, diğerlerinin rivâyetlerinin ise kıyasa muhalif olması durumunda ümmet eğer onunla amel ediyorsa kabul edileceğini, etmiyorsa reddedileceğini savunmuşlar, buna da örnek olarak musarrât hadisini¹⁰⁷ vermişlerdir¹⁰⁸. Abdulaziz el-Buhârî ise (v. 730/1330) böyle bir şartın sonradan ortaya çıktığını Ebû Hanîfe'nin musarrat hadisiyle amel etmemesinin hadisin râvisi olan Ebû Hüreyre'nin (v. 58/678) fakîh olmamasından değil rivâyetin Kitap ve Meşhûr sünnete aykırı olmasından kaynaklandığını söyler ve râvinin fakih olmasının sadece diğer râvilere karşı tercih sebebi olduğunu belirtir¹⁰⁹.

İbnü'l-Hümâm'ın konuyla ilgili yaklaşımlarına bakıldığında râvinin fakîh olmasını şart koşmadığı bunu sadece tercih sebebi olarak zikrettiği görülmektedir.

Örneğin, İbnü'l-Hümâm namazda ellerin kaç defa kaldırılacağı ile ilgili Evzâî'den (v. 157/774) birkaç defa, Ebû Hanîfe'den (v. 150/767) ise sadece iftitah tekbiri için ellerin kaldırılacağına dair rivâyetleri verdikten sonra Ebû Hanîfe ile Evzâî arasında geçen şu konuşmayı verir:

“Süfyân b. Uyeyne'nin de (v. 198/814) naklettiği gibi Ebû Hanîfe ve Evzâî, Mekke'de buğdaycılar çarşısında bir araya geldiler ve Evzâî Ebû Hanîfe'ye ‘Siz niçin rükûya varırken ve rükûdan kalırken ellerinizi kaldırmıyorsunuz? diye sorunca Ebû Hanîfe ‘Çünkü bu konuda Resûlullah (s.a.)’den gelen sahih bir şey yok’ diye

¹⁰⁶ Ravide aranan şartlar için bkz. Âşikkutlu, *Rical Tenkidi*, s. 83-109.

¹⁰⁷ Hadis için bkz. Buhârî, *Buyû'* 64-65; Müslim *Buyû'* 23-28; İbn Mâce, *Ticâret* 42; Ebû Dâvud, *Buyû'* 46; Nesâî, *Buyû'* 14.

¹⁰⁸ Serahsî, *Usûl*, I, 239-241; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 556. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ünal, *a.g.e.*, s.190-191; Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, s. 101-103, 138-142.

¹⁰⁹ Abdulaziz el-Buhârî, *a.g.e.*, II, 556. Leknevî ise rivâyetin sıhhati için râvinin fakîh olma şartının olmadığını ileri sürer ve sadece adâlet ve zabt gibi sıhhat şartlarında râviler eşit olduklarında fakîhliğin tercih edileceğini belirtir (bkz. Leknevî, *Ecvibe*, 210-213).

cevap verdi. Evzaî, nasıl sahih bir şey olmaz? Zührî (v. 124/742) > Sâlim (v. 106/724) > babası (Abdullah b. Ömer) (v. 73/692) tarikıyla rivâyet etti ki ‘Resûlullah (s.a.) namaza başlarken, rükûya varırken, rükûdan kalkarken ellerini kaldırırdı¹¹⁰ deyince Ebû Hanîfe, Hammad (v. 120/738) > İbrahim (v. 96/714) > Alkame (v. 62/682) ve el-Esved (v. 74/693) > İbn Mes’ûd (v. 32/653) tarikıyla rivâyet edildi ki ‘Hz. Peygamber sadece namaza başlarken ellerini kaldırırdı ve bundan daha fazla bir şey yapmazdı¹¹¹ diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Evzaî ise ‘Sana Zührî’den Sâlim ve babası yoluyla gelen hadis naklediyorum, sen bana Hammad, İbrahim rivâyet etti, diyorsun’ deyince; Ebû Hanîfe ‘Hammad Zührî’den, İbrahim de Sâlim’den daha fakîh kimselerdir. Alkame fıkhıta İbn Ömer’den geri kalmazdı. İbn Ömer’in sahâbîlik fazileti varsa, el-Esved’in de birçok faziletleri vardır. Abdullah b. Mes’ud’a gelince o, Abdullah’dır’ dedi¹¹².

Bu münazarayı naklettikten sonra İbnü’l-Hümâm, “Evzaî’nin âlî isnadı tercih etmesi gibi Ebû Hanîfe de râvileri fakîh olan rivâyeti tercih etmiştir ki bu, biz Hanefîlere göre mezhepte kabul edilen görüştür¹¹³ değerlendirmesini yaparak râvilerin fakihliğinin tercih sebebi olduğuna dikkat çeker.

Bunun dışında başka yerlerde de İbnü’l-Hümâm râvinin fakih olmasının tercih sebebi olduğuna dair değerlendirmelerde bulunmaktadır¹¹⁴.

İbnü’l-Hümâm, usûl eserinde ise sahâbî râvinin müctehid olan ve olmayan şeklinde iki kısma ayrıldığını, müctehid olanların rivâyetlerinin kıyasa takdim edildiğini, diğerlerinin ise kıyasa muhalif olmadıkça kıyasa takdim edileceğini söyler. Bununla ilgili verilen musarrat hadisi hakkında da “Musarrat hadisinin kabul edilmeme sebebinin râvinin fakîh olmaması değil rivâyetin Kitap’a ve meşhûr

¹¹⁰ Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 18; Buhâri, *Sıfatü’s-salât* 2; Müslim, *Salât* 22; İbn Mâce, *İkâmetü’s-salât* 15; Ebû Davud, *Salât* 114; Tirmizî, *ed-Da’vât* 22; Nesâî, *Sıfatü’s-salât* 2. Hadisin değerlendirmesi için bkz. Zeyleî, *Nasbu’r-râye*, I, 293.

¹¹¹ Hadis için bkz. Ebû Ya’la, *Müsned*, VIII, 453; Dârekutnî, *Sünen*, I, 295; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, II, 79. Hadisin değerlendirmesi için bkz. Zeyleî, *Nasbu’r-râye*, I, 293.

¹¹² İbnü’l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 318-319.

¹¹³ İbnü’l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 318-319.

¹¹⁴ Örnekler için bkz. İbnü’l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 441; II, 45; III, 324-325; IV, 174; V, 428.

sünnete aykırı olmasından kaynaklandığını, kaldı ki Ebû Hüreyre'nin de fakîh bir kimse¹¹⁵ olduğunu” belirtir¹¹⁶.

Buraya kadar yaptığımız alıntıların ışığında İbnü'l-Hümâm rivâyetin sıhhati için râvinin fakîhliğini şart koşmamakta ancak Hanefî mezhebinin temel görüşü olan fakîh râvinin rivâyetinin tercih edilmesi¹¹⁷ görüşünü benimsemektedir.

b) Râvinin Mechûl Olması

Bir hadis terimi olarak râvinin zatının veya halinin bilinmemesi demek olan cehâlet; isim, künye, lakap, sanat, sıfat ve neseb gibi râvinin pek çok özelliklerinden birisiyle tanınmış olmasına rağmen herhangi bir maksatla meşhûr olduğu isimden başka bir adla anılması veya ihtisar amacıyla adının belirtilmemesi ya da rivâyetinin az olmasından kaynaklanır¹¹⁸.

Hadisçiler cehâletin türüne göre mechûl râvileri mechûlü'l-ayn ve mechûlü'l-hâl olmak üzere iki kısımda incelemişlerdir.¹¹⁹

Mechûlü'l-ayn, hadis öğrenimi ve rivâyetiyle meşhûr olmayan ve kendisinden sadece bir kişinin hadis naklettiği kimseye denir¹²⁰. Böyle bir kimsenin rivâyeti hadisçilerin çoğunluğuna göre makbul değildir¹²¹. Eğer mechûlü'l-ayn olan kimseden iki âdil kimse rivâyet ederse onun şahsının mechûllüğü ortadan kalkar¹²².

Mechûlü'l-hâl, kendisinden iki veya daha fazla kişi onun ismini belirterek hadis naklettiği halde hakkında cerh ve ta'dille ilgili hüküm verilmemiş kimseye denir ki bunun hakkında “mestûr” terimi de kullanılır¹²³. Bu kimselerin rivâyetleri hadisçilerin çoğunluğuna göre reddedilirken İbn Hacer (v. 852/1448) gibi bazıları ise mutlak

¹¹⁵ Ebû Hüreyre hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Güner, *Ebû Hüreyre'ye Yöneltilen Eleştiriler*, s. 124-127.

¹¹⁶ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, s. 328-329.

¹¹⁷ Ünal, *a.g.e.*, s. 193.

¹¹⁸ Âşıkutlu, *Rical Tenkidî*, s. 125. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 78-79; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 319-320.

¹¹⁹ Âşıkutlu, *a.g.e.*, s. 125.

¹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 279; Âşıkutlu, *a.g.e.*, s. 125.

¹²¹ İbn Salah, *a.g.e.*, s. 112; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 368; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 322. Konuyla ilgili farklı görüşler için bkz. Âşıkutlu, *a.g.e.*, s. 127.

¹²² İbn Salah, *a.g.e.*, s. 112; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 369; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 323.

¹²³ Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 324; Âşıkutlu, *a.g.e.*, s. 129.

olarak red veya kabul edilmeyip araştırmaya tâbi tutulması görüşünü benimsemişlerdir¹²⁴.

Hanefîler mechûlu sadece rivâyeti ile bilinen, rivâyetinden başka hakkında herhangi bilgi olmayan râvi şeklinde tarif etmişler¹²⁵ ve genel olarak şeriat sahibinin beyanı ile tadil edildikleri için ilk üç nesildeki mechûl râvilerin haberini adâletlerini ortadan kaldıracak bir şey ortaya çıkmadıkça hüccet saymışlardır¹²⁶.

İbnü'l-Hümâm *Fethu'l-kadîr*'de "mechûl"ün tanımını yapmamış ancak usûl eserinde mechûlü'l-ayn ve mechûlü'l-hal olarak iki kısım cehaletten bahsetmiş ve mechûlü'l-aynı kendisinden sadece bir tek râvinin rivâyetinin olması şeklinde tarif etmiştir¹²⁷. Mechûlü'l-hal yani mesturla ilgili ise İbn Abbas'tan rivâyet edilen şu rivâyetin müteakibinde değerlendirmelerde bulunur.

"Bir Arabî Hz. Peygamber'e geldi ve hilali gördüğünü söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ondan Allah'a ve Peygamberi olan Muhammed (s.a.)'e iman etmesini istedi. Gelen kişi şehadet getirince Hz. Peygamber Bilal'e insanlara oruç tutmalarını söylemesi emretti"¹²⁸ Bu rivâyeti verdikten sonra İbnü'l-Hümâm mestûr kimse olan Arâbî'nin haberi ile ilgili şunları belirtiyor:

Bu hadiste mestûr kimsenin haberi alınmıştır. Ancak sahih olan Hz. Peygamber zamanından sonra mestur kimsenin haberi alınmasıdır. Hz. Peygamber zamanında alınmasının nedeni, insanların daha yeni Müslüman olmaları dolayısıyla da âdil olmalarındandır. Bundan dolayı mestur kimsenin haberi o dönemde alınmıştır. Ancak bu zamanda fesâdın çok olması nedeniyle alınmaz. Mechûl kimsenin adâleti ortaya çıkana kadar tevakkuf edilir.¹²⁹

Fethu'l-kadîr'de İbnü'l-Hümâm, genellikle mechûl râviler hakkında önceki hadisçilerin değerlendirmelerini vermekte ve bu doğrultuda râvi hakkında yanlış hüküm verilmişse onu düzeltmektedir.

¹²⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 80-81; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 324.

¹²⁵ Debûsî, *Takvîm*, s. 180.

¹²⁶ Ünal, *Ebû Hanîfe*, s. 192.

¹²⁷ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, s. 319-320.

¹²⁸ Dârimî, *Savm* 6; Ebû Dâvûd, *Sıyâm* 15; Tirmizî, *Savm* 7; Nesâî, *Sıyâm* 8; Dârekutnî, *Sünen*, II, 158; Hâkim, *Müstedrek*, I, 586.

¹²⁹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 327-328. Benzer bir değerlendirme için bkz. a.mlf., *et-Tahrîr*, s. 319-320.

Mesela, Ebû Ferâze (v. ?) > Ebû Zeyd (v. ?) > Abdullah b. Mes'ûd (v. 32/653) tarikiyle rivâyet edilen Cin gecesi hadisi¹³⁰ hakkında zayıf denilmiştir. Çünkü Tirmizî, “Ebû Zeyd mechûldür ve Ebû Ferâze hakkında o, Râşid b. Keysân'dır veya başka bir adamdır, denildiği için mechûldür” demiştir. Bunun üzerine İbnü'l-Hümâm, “Ebû Bekir b. el-Arabî (v. 543/1148) *Şerhu Tirmizî*'de belirttiğine göre Ebû Zeyd, Amr b. Hureys'in kölesidir. Ondan Râşid b. Keysân el-Absî (v. ?) ve Ebû Revak (v. ?) rivâyet etmiştir” der ve buna dayanarak ondan cehaletin kalktığını savunur. İbnü'l-Hümâm, Ebû Ferâze hakkında da “Ondan Süfyan (v. 161/778), Şerîk (v. 177/793), el-Cerrâh b. Melîh (v. 175/791), İsrâil (v. 160/177), Kays b. er-Rebî' (v. 16?/77?) rivâyet etmiştir. Üstelik İbn Adıyy (v. 365/976) onun meşhûr olduğunu ve isminin Râşid b. Keysân olduğunu belirtmiştir”¹³¹ diyerek bu râvilerin cehaletlerinin onlardan birkaç kişi rivâyet etmekle ve isimlerinin belli olmasıyla ortadan kalktığını belirtmiştir.

Örnekte olduğu gibi İbnü'l-Hümâm'a göre, bir râviden başka kimselerin rivâyetinin olmaması ve râvinin kim olduğu hakkında ihtilafın bulunmasının râviyi mechûl duruma düşürmekte, râvinin isminin netlik kazanması ve başkalarının bu râviden rivâyetinin bulunması bu tür cehaleti ortadan kaldırmaktadır.

Fethu'l-kadîr'de verilen örnekte olduğu gibi, bazen râviden sadece bir rivâyetin olması nedeniyle¹³² bazen râvinin bilinmemesiyle¹³³ bazen de ismindeki karışıklık nedeniyle¹³⁴ râviler mechûl sayılmakta, bazen mechûllük nedeniyle hadisi zayıf bulanların görüşleri verilmekte¹³⁵ bazen de “Senedde mechûl râvi vardır”¹³⁶ denilerek geçilmektedir. Bu tür cehaletlerin ise bazen râvinin kim olduğu

¹³⁰ Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 402; İbn Mace, *Tahâret* 37; Ebû Davud, *Tahâret* 42; Tirmizî, *Tahâret* 65.

¹³¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 122-123.

¹³² Örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 88, 260.

¹³³ Örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, III, 285; IV, 273, 283.

¹³⁴ Örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 75-76, 499.

¹³⁵ Örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 101, 165, 418; III, 308; V, 214, 293; VI, 144, 310.

¹³⁶ Örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 30, 99, 101, 164, 168, 317, 325, 348, 423; II, 262, 397; IV, 121; V, 362, 422; VI, 388, 473; VII, 29-30, 73, 78.

belirtilerek¹³⁷ bazen de ondan hadis rivâyet edenlerin isimleri verilerek¹³⁸ ortadan kaldırıldığı görülmektedir.

Mechûl râvilerin rivâyetleri hakkında İbnü'l-Hümâm, sahih veya zayıf şeklinde yorum yapmasa da bunların farklı tariklerle güçlendirildiği vakit hüccet olabileceğini belirtmektedir¹³⁹. Bundan dolayı bu rivâyetlerin hemen arkasından sahih rivâyetleri veya sahih olmasa da farklı tariklerden hadisleri nakletmekte böylece konu hakkındaki hükmünü farklı hadislerle takviye etmektedir¹⁴⁰.

İbnü'l-Hümâm bir râvinin meşhûr olmamasının onun mechûl olduğu anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir¹⁴¹. Ayrıca "Sika bir kimseden tek kişinin rivâyet etmesi rivâyete zarar vermez" diyerek râvi tevsîk edildikten sonra ondan tek bir kişi bile hadis rivâyet etse onun mechûl olmayacağını belirtmektedir¹⁴².

c) Râvinin Kişiliğine Dair Değerlendirmeler

İbnü'l-Hümâm bazı yerlerde râvinin kişiliği ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuş ve rivâyetleri hakkında bilgiler vermiştir. Burada kısaca onlara değineceğiz.

Mürûet: Râvinin kişiliği ile ilgili ve râvinin adâlet şartlarından¹⁴³ birisi olan murûet, râvinin genel ahlaka ve dinin hoş gördüğü geleneklere uyma ve saygı gösterme olgunluğuna erişmesidir¹⁴⁴. İbnü'l-Hümâm bu terimin "faziletli kimselerin yanlarında kişinin derecesini düşürecek olan davranışları insanın yapmaması" şeklinde tarif edildiğini belirtir. Buna uygun davranışlardan olmayan yolda bevletmek ve yemek yemek gibi insanı küçük düşüren davranışları yapanların durumlarının "*Mürûeti terk etmek adâleti ortadan kaldırır*" genel kaidesi içerisinde değerlendirileceğini söyler. Adâleti ortadan kaldırdığı için de murûete aykırı davranış sergileyenlerin haberlerinin kabul edilmeyeceğini belirtir¹⁴⁵.

¹³⁷ Örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 75-76, 88.

¹³⁸ Örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 75-76; 88; IV, 311.

¹³⁹ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, IV, 322.

¹⁴⁰ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 99, 418; II, 188-189; III, 285; III, 308; IV, 273; V, 214; VI, 473.

¹⁴¹ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 225.

¹⁴² İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, IV, 311.

¹⁴³ Bu şartlar için bkz. Âşikkutlu, *a.g.e.*, 84-94.

¹⁴⁴ Âşikkutlu, *a.g.e.*, 89.

¹⁴⁵ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, VII, 389.

Fâsığın Haberi: İbnü'l-Hümâm'a göre, haberlerin rivâyet edilmesi gibi bilgiyi adâletli kimselerden almanın kolay olduğu dini konularda fasığın haberi makbul değildir. Ancak bir yerdeki suyun temiz olması veya pis olması gibi herkesin bilemeyeceği özel durumlarda fasığın haberi araştırır, doğruluğuna kanaat getirilirse kabul edilir. Hilalin görülmesinde herkes bu konuyla ilgilendiği için adâletli kimseleri bulmak zor değildir. Dolayısıyla fasığın haberinin doğru olduğuna kanaat getirilse bile bu gibi konularda onların haberine ihtiyaç yoktur¹⁴⁶.

Selefe açıkça söylenin haberi: İbnü'l-Hümâm, sahâbe, tâbiûn ve onlardan olan Ebû Hanîfe gibi selefe açıkça küfredenlerin verdiği haberlerin makbul olmayacağını belirtir. Buna da delil olarak Ebû Yusuf'un Müslümanlardan birisine küfrü açıkça yapmanın adâleti düşüreceği görüşünü zikredip bunu sahâbeden birisine açıkça yapan kimsenin haberi nasıl makbul olur? diyerek görüşünü destekler. Yalnız selefe yapılan küfrün açıkça yapıldığında adâleti ortadan kaldırdığını, açıkça yapılmayıp sadece bunun düşünülmesi durumunda adâleti ortadan kaldırmadığını söyler¹⁴⁷.

db | 147

Hevâ sahibinin haberi: İbnü'l-Hümâm, Hattâbîler dışındaki tüm hevâ sahibi kimselerin (Mutezile, Kaderiye, Haricîler gibi) kendileri ve ehl-i sünnet aleyhine verdikleri haberlerin kabul edildiğini belirtir. Hattâbîlerin şehadetlerinin kabul edilmemesinin sebebi olarak onların bidat ehlinden ve hevâ sahibi olmalarından değil yalancılıkla itham edilmiş olmalarından kaynaklandığını söyler. Daha sonra hevâ sahipleri ile ilgili farklı görüşlere değinen İbnü'l-Hümâm sonuçta hevâ sahibinin Müslüman olduğunu, haram olmakla birlikte itaat ettiği için yalancılıkla da itham edilmediğini belirtir. Konu hakkındaki âyetin¹⁴⁸ Müslüman olmakla birlikte itikattaki fasıklığa işaret ettiğini, dolayısıyla âyetten maksadın fiilî fasıklık (hevâ sahibinin dâî olması) olduğunu ortaya koyar. Bundan dolayı İmam Muhammed'in de haricilerin inandıkları fakat savaşmadıkları vakit şehadetlerinin kabul edileceği, savaşmışları vakit ise fiilen fasıklıklarını ortaya çıkardıkları için şehadetlerinin kabul edilmeyeceği görüşünü serdedir. Âyeti bu şekilde tahsis edilmesine delil olarak İbnü'l-Hümâm, fasık kimselerin hadislerinin ittifakla kabul edildiği görü-

¹⁴⁶ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 327. Ayrıca bkz. *a.e.*, X, 65.

¹⁴⁷ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, VII, 389.

¹⁴⁸ "Ey iman edenler! Eğer size bir fâsık haber getirirse onun doğruluğunu araştırın" (el-Hucurât (49), 6).

şünü zikreder ve *Sahîh-i Buhârî*'de –hadisin sıhhatine çok özen göstermesine rağmen- fâsıklığı açıkça ortaya koymamak (dâî olmak) şartıyla bu kimselerin rivâyetlerinin alındığını, onlardan birçok kimsenin olduğunu söyler. Sonuçta İbnü'l-Hümâm, fasığın şehadetini reddetmenin yalancılıkla itham edilmesi nedeniyle olduğunu, böyle bir durum yoksa şehadetinin kabul edileceğini belirtir¹⁴⁹.

d) Sikanın Ziyâdesi

Sözlükte fazlalık anlamlarına gelen ziyâde, hadis usûlünde *ziyâdetu's-sika* şeklinde geçmektedir. Bu terim, meşhûr tarife göre bir râvinin diğer râvilerle ortak olan şeyhinden yaptığı rivâyette bir fazlalıkla teferrüd etmesidir¹⁵⁰.

Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071), "Fakihler ve hadisçilerin çoğu sikanın rivâyetinde tek kaldığı ziyâdesinin her ne şekilde olursa olsun makbul olduğu görüşündedirler" demektedir¹⁵¹. Kendisinin görüşü ise, "Ziyâde, adâlet sahibi, hafız, mutkın ve zabtı sağlam bir râviden geldiği sürece ne şekilde olursa olsun makbuldur, amel edilir" şeklindedir¹⁵².

İbn Salah'a (v. 643/1245) göre sikanın teferrüdü üç şekildedir. Konumuzla ilgili olan bunlardan üçüncüsü başka sika râvilerin rivâyet etmedikleri tek lafız ziyâdesi gibi bir ziyâde ile rivâyette teferrüddür. Hadis ehlinin ve fıkıhçıların makbul saydıkları ziyâde budur¹⁵³.

İbnü'l-Hümâm, sikanın ziyâdesi ile ilgili bir tanım yapmazken genel olarak "*Ziyâde sika bir râviden olunca bize göre makbuldür.*" değerlendirmesinde bulunur.

¹⁴⁹ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, VII, 389.

¹⁵⁰ Ahmed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, s. 52. Konuyla ilgili çalışma yapan Suiçmez Sikanın Ziyâdesinin tanımlarında bazı eksikliklerin olduğunu belirterek şu tanımlı yapmıştır: "Sikalarn rivâyetlerinin senet ve metinlerinde yer alan ve gizli ya da açık giderilmesi mümkün olmayan bir illetine rastlanmayan nisbî ziyâdelerdir." Kendisi bu tanımla; sika olmayanların ziyâdeleri, ziyâdenin gizli ve açık bir illetinin olmamasıyla muâlel ve muhalefet ya da sened kopukluğu sebebiyle zayıf kabul edilen ziyâdeler, birbirine nisbeten bunların ziyâde olmasıyla da rivâyetlerin aslından olmayan ve hadislerde yer almış müdrec ziyâdeler kapsam dışında bırakıldığını savunur. (Bkz. Suiçmez, *Sikanın Ziyâdesi*, s. 27-28. basılmamış y.lisans tezi).

¹⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 538.

¹⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 538.

¹⁵³ İbn Salâh *a.g.e.*, s. 86. Ayrıca bkz. Suyûtî, *a.g.e.*, I, 280-281.

Mesela, üzerine hacc farz olmadan hacc yapan kimsenin tekrar hacc yapması gerektiğine dair Muhammed b. el-Minhâl (v. 231/846) > Yezîd b. Zürey' (v. 182/798) > Şu'be (v. 160/777) > el-A'meş (v. 147/764) > Ebû Zibyân (v. 90/709) > İbn Abbas (v. 68/68) tarihli merfû' hadis¹⁵⁴ hakkında İbnü'l-Hümâm, şu değerlendirmelerde bulunur: “*Muhammed b. el-Minhâl hadisi merfû' okuyarak çoğunluğun hilafına¹⁵⁵ teferrüd etmiştir. Bu durum (hadisi tek başına rivâyet etmesi) zarar vermez. Çünkü raf (hadisi merfû' rivâyet etmek) ziyâdedir. Sikanın ziyâdesi ise makbuldür. Ayrıca bu hadis (merfû' rivâyet) mürsel ile de¹⁵⁶ desteklenmiştir¹⁵⁷.*

İbnü'l-Hümâm burada ziyâdeyi sikanın teferrüdü şeklinde ele almış ve bunu da makbul saymıştır.

Her ne kadar müellif, sikanın ziyâdesinin makbul olduğunu belirtse de onu örnekte de olduğu gibi farklı hadislerle desteklemeyi ihmal etmeyerek¹⁵⁸ delil olma açısından ele aldığı hadislerin sıhhatini ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir.

Sikanın ziyâdesinin farklı şekilleri olmakla birlikte eserde genellikle mevkûf hadislerin merfû' olarak¹⁵⁹, mürsel hadislerin müsned olarak¹⁶⁰ rivâyetindeki ve metinlerdeki¹⁶¹ ziyâdelere yer verilmiş, buralarda genel olarak sikanın ziyâdesinin makbul olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında bir yerde sikanın ziyâdesinin kendinden öncekilere ters düşmediği müddetçe kabul edileceği şartı konulmuş¹⁶², başka bir yerde de sikanın ziyâdesinde meclis faktörü göz önünde bulundurulurken karar verileceği belirtilmiştir. Eğer

¹⁵⁴ Hadis için bkz. Taberânî, *Mu'cemu'l-avsât*, III, 140; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 325; V, 179. Her ne kadar İbnü'l-Hümâm bu hadisin Hâkim'de geçtiğini söylese de hadis aynı lafızla yukarıdaki kaynaklarda geçmektedir. Farklı lafızla Hakim ve diğer kaynaklarda yer almaktadır. Bkz. İbn Hüzeyme, *Sahîh*, IV, 34; Hâkim, *Müstedrek*, I, 655. Hadisin değerlendirmesi için bkz. Zeyleî, *Nasbu'r-râye*, III, 7.

¹⁵⁵ Çoğunluk bu hadisi İbn Abbas'tan mevkûf şekilde rivâyet etmiştir. Bkz. Ebû Şeybe *Musannef*, III, 355. Hadisin değerlendirmesi için bkz. Zeyle'i, *Nasbu'r-râye*, III, 7.

¹⁵⁶ Hadis mürsel şekilde merfû' rivâyeti için bkz. Ebû Dâvûd, *Merâsil*, s. 144.

¹⁵⁷ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 420.

¹⁵⁸ Örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 318; VI, 378.

¹⁵⁹ İlgili örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 27-28, 199, 489, 503; II, 65-66, 309, 382, 420, 543; III, 147; VI, 128, 378, 479-480.

¹⁶⁰ İlgili örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 41-42, 346.

¹⁶¹ İlgili örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, I, 318, 443.

¹⁶² İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 65-66.

meclis aynı ise diğer tüm râvilerin hata etmesi düşünülemezden bu ziyâdenin reddedilmesi gerektiği vurgulanmıştır¹⁶³.

Usûl eserinde de İbnü'l-Hümâm "Sika ziyâdesinde teferrüd ettiğinde eğer meclis aynı ise diğerlerinin hepsinin hata etmesi düşünülemezden bu ziyâde kabul edilmez. Eğer böyle değilse (yani meclis aynı değilse) cumhûra göre kabul edilir. Bize göre de kesin olan, sikanın ziyâdesini kabul etmektir" demektedir¹⁶⁴.

e) Râvinin İhtilâtı

İhtilât, sözlükte karıştırmak anlamında olup kişinin akıl ve şuurunun bozulması manasında kullanılır¹⁶⁵. Hadis usûlünde ise metâini aşereden¹⁶⁶ *sû'u'l-hıfz*¹⁶⁷ ve *kesretu'l-galat*¹⁶⁸ yakından ilgili olup râvinin aklî melekelerinin zayıflaması sonucu şuurunun karışması ile rivâyet ettiği hadislerin farkında olmamasıdır. İhtilât sonucu hafızasını kaybeden, hadislerini karıştıran râviye "muhtelit" denir¹⁶⁹.

Muhtelit râvinin rivâyet ettiği hadislerin hükmü şu şekildedir: Şayet ondan hadis rivâyet edenler hadisi ihtilâtından önce aldılarsa bu rivâyetleri kabul edilir. Eğer ihtilâtından sonra aldılarsa o zaman rivâyeti kabul edilmez. Şayet ihtilâtından önce mi sonra mı aldığı bilinmiyorsa araştırmaya tâbi tutulur¹⁷⁰.

İbnü'l-Hümâm'ın muhtelit olan râvi ile ilgili görüşleri de bu doğrultudadır. O da sika râvinin ihtilâtından önceki rivâyetlerinin alınacağı görüşünü benimsemiştir.

Mesela, mescitte cenâze namazı kılana bir ecir olmayacağına dair İbn Ebû Zi'b (v. 158/775) > Sâlih Mevlâ't-Tev'eme (v.

¹⁶³ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, VII, 30.

¹⁶⁴ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 349.

¹⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VII, 291 (h-l-t maddesi).

¹⁶⁶ Metâ'inu'l-'aşere; Râvinin adâlet ve zabt sıfatlarını zedeleyen, dolayısıyla tenkit edilmesine yol açan on kusur, on tenkit noktasına denir. (Bkz. Aydınli, *Hadis İstihlâları*, s. 187).

¹⁶⁷ Sû'u'l-hıfz; Râvinin hadis rivayetinde yanlışları doğrularından çok olacak derecede, hafızasının zayıf olmasına denir. (Bkz. Aydınli, *a.g.e.*, s. 293).

¹⁶⁸ Kesretu'l-galat; hadisin öğrenim ve öğretiminde çok yanlışlık yapılmasına denir. (Bkz. Aydınli, *a.g.e.*, s. 163).

¹⁶⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 82; Ahmed Şakir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, s. 200. Ayrıca bkz. Aydınli, *a.g.e.*, s. 146, 212.

¹⁷⁰ İbn Salâh, *a.g.e.*, 391-392; Suyûtî, *a.g.e.*, II, 336-337; İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 82; Ahmed Naim, *a.g.e.*, I, 333.

125/743) > Ebû Hüreyre (v. 58/678) tarikli merfû' hadis¹⁷¹ hakkında İbnü'l-Hümâm şu değerlendirmelerde bulunur: “*Mevlâ't-Tev'eme sikadır ancak ömrünün sonunda ihtilâta uğramıştır. Nesâi de (v. 303/915) İbn Main'den (v. 233/847) naklederek o, sikadır ancak ölümünden önce ihtilâta uğramıştır' der. Öyleyse bu durumdan önce ondan hadis işitenlerin rivâyeti hüccettir. Bu hadisi ondan rivâyet eden İbn Ebû Zi'b o ihtilâta uğramadan bu hadisi ondan duymuştur. Dolayısıyla bu hadisi kabul etmek gerekir. Süfyan ve Süfyan dışındakiler ise ihtilatından sonra hadisi işitmişlerdir*”¹⁷².

Ka'be'yi tavaf etmenin bir çeşit namaz olduğu ile ilgili Süfyan (v. 161/778) > Atâ' b. es-Sâib (v. 136/753) > Tâvus (v. 106/724) > İbn Abbas (v. 68/687) tarikli merfû' hadis¹⁷³ hakkında İbnü'l-Hümâm, sikâ râvilerden olan Atâ' b. Sâib'in ihtilâta uğradığının herkes tarafından bilindiğini, ihtilâta uğramadan önce ondan rivâyet edenlerin hadislerinin hüccet olduğunu belirtir. Ayrıca Şu'be (v. 160/777) ve Süfyan dışında ondan hadis rivâyet edenlerin tümünün onun ihtilâta uğramasından sonra hadis rivâyet ettiklerini¹⁷⁴, bu rivâyetin ise Süfyan tarafından yapıldığını belirterek hadisin sıhhatine dikkat çeker¹⁷⁵.

Başka bir yerde de İbnü'l-Hümâm bir hadis hakkında râvilerin bazı karışıklıklar yaptığını belirtir ve şöyle söyler: “Bu durum (râvilerin karışıklık yapmaları) metnin sıhhatine zarar vermez. Çünkü mutkin kişiler câiz gördükten sonra bazı râvilerin ihtilata maruz kalmalarının hadise zararı yoktur”¹⁷⁶.

Örneklerde de görüldüğü üzere İbnü'l-Hümâm “*Sikanın ihtilâtından önceki rivâyetleri kabul edilir*” görüşünü benimsediğini ortaya koyar.¹⁷⁷ Bu yönüyle o, gerek sikanın ziyadesinde gerekse ihtilat konusunda hadisçilerin görüşlerini benimsemiş gibi görünmektedir.

¹⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 444; Ebû Davud, *Cenâiz* 49; İbn Mâce, *Cenâiz* 29.

¹⁷² İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 132-133.

¹⁷³ Hadis için bkz. Hâkim, *Müstedrek*, I, 630.

¹⁷⁴ Hadis usûlü eserlerinde de ihtilât konusunu anlatılırken örnek olarak Atâ' b. Sâib verilir ve Şu'be ve Süfyan dışındakilerin onun ihtilatından sonra ondan hadis rivâyet ettikleri belirtilir (bkz. İbn Salâh, *a.g.e.*, 392; Suyûtî, *a.g.e.*, II, 337).

¹⁷⁵ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 477.

¹⁷⁶ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 472.

¹⁷⁷ Konuyla ilgili farklı bir örnek için bkz. İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, IV, 311.

Sonuç

Furû'-ı fıkha dair yazılan eserlerde bir konu hakkındaki hüküm açıklanırken hükme medâr olmuş deliller zikredilmekle yetinilir; karşıt görüş sahiplerinin delillerine genellikle değinilmez. İbnü'l-Hümâm ise, münekkit bir fakîh olarak metin ile ilgili tercih sebeplerini sıralaması yanında, bir hadisçi titizliği ile senede dair değerlendirmelere de çokça yer vermektedir.

Furû'-ı fıkah eserlerinde benzerine az rastlanan bir yöntemi kullanan İbnü'l-Hümâm, bununla öncelikle konularına göre hadisleri bir araya toplamaya çalışmış ve rivâyet farklılıklarına değinmiş daha sonra ise bu rivâyetlerin değerlendirmesini yaparak hangi rivâyetin delil alınması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu durum onun hadis bilgisi ve kültürüne olan hâkimiyetini görüp anlamamıza katkı sağlamaktadır.

Özellikle ibadet konularında mevkuf rivayetlerin merfû gibi değerlendiren İbnü'l-Hümâm, bu yönüyle hadisçilerin ıstılahındaki hükmen merfû konusuna dikkat çekmiş ve onlar gibi hüküm vermiştir.

152 | db

Rivayetın sıhhatini, eserinde öncelikle senedle alakalı râvîlerin cerh-ta'dil durumlarını vererek ortaya koymaya çalışın İbnü'l-Hümâm, isnâddaki kopuklukları mürsel adı altında değerlendirerek mürseli –Hanefî geleneğine uygun olarak- sıhhati zedeleyici bir unsur olarak görmez. Ancak hadisçilerin kullandığı ıstılahlardan etkilenmiş olacak ki, Hanefî kaynaklarda çokça yer verilmeyen munkatı', müdelles ve muallak terimlerine değinir. Ancak bu ıstılahların hükmü konusunda Hanefîlerin Mürsel hükmüne uygun hareket eder.

Râvi değerlendirmelerinde ise hadisçilerin usulünde yer almayan râvinin fakih olması meselesine değinir. Ancak bunu, cerh sebebi değil de tercih sebebi olarak zikreder. Bunun yanında meçhul konusunda her ne kadar hadisçilerin ıstılahını kullansa da farklı tariklerle desteklenme gibi sebeplerle meçhul râvinin rivayetini delil alır. Hanefî eserlerinde fazlaca rastlanmayan sikanın ziyadesi ve râvinin ihtilatı gibi konularına yer veren İbnü'l-Hümâm, hadisçilerin kullandığı ıstılahları eserinde sıkça kullanmıştır.

Özetle İbnü'l-Hümâm, isnad değerlendirmelerinde ana hatlarıyla Hanefî sünnet anlayışını benimsemekle birlikte, kendi dönemine

kadar oluşan hadis kültüründen de büyük oranda istifâde etmiştir. Bu tutumuyla o, delil alınan hadislerin değerlendirmelerinde isnâdı görmezden gelmemiş, râvinin cerh-ta'dil durumu, senedin ittisal-inkıtâ'ı gibi konularda görüşlerini ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Alâüddîn Abdulazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahri'l-islâm el-Pezdevî*, I-IV, Beyrut-Lübnan 1997.
- Abdurrezzak, *Musannef*,
- Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Beyrut 1389.
- Ahmed Naim-Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, I-XIII, Ankara 1980.
- Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri Ulûmi'l-hadîs*, Kahire 2003.
- İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul 2008.
- Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*, İstanbul 1997.
- Abdullah Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, İstanbul 2006.
- Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, İstanbul 2004.
- Fevzi Muhammed Abdülkadir Betişti, *Hucciyyetü'l-mürsel inde'l-muhaddisin ve'l-usuliyin ve'l-fukaha*, Kahire 1982.
- Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Haydarabad ts.
- Ebû Abdulah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, (el-Kütübü's-sitte), Riyad 2000.
- Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, I-IV, (thk. Abdullah Hâşim el-Yemanî el-Medenî), Beyrut 1966.
- Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, I-II, (thk. Fev-vaz Ahmed Zümerlî, Hâlid es-Sebi' Alemî), Beyrut 1407.
- Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fıkıh*, (thk Halil Muhyid-din Meys), Beyrut 2001.
- Serkan Demir, *Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlü'nde Sünnet Anlayışı*, MÜSBE, (Basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2006.
- Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, (el-Kütübü's-sitte içerisinde), Riyad 2000.
- Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Buhârî Emîr Pâdişah, *Teysirü't-Tahrîr Şerhu ala Kitâbi't-tahrîr*, I-IV, yy. 1931.
- Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005.

- Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsih*, (thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm), Beyrut 2003.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, I-IV (thk. Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut 1990.
- Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, I-II, (thk. Ebû İshâk İbrahim b. Mustafa), Semnût 2002 .
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebî Şeybe *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, I-VII, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hut), Beyrut 1989.
- İbn Mâce Ebû Abdûllah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, (el-Kütübü's-sitte içerisinde), Riyad 2000.
- Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcânî İbn Âdî, *el-Kâmil fi duâfâ'ir-ricâl*, I-VII, (thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid Hâlid b. Abdurrahman el-Cüveysî), Beyrut 1409.
- Hâfız Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar şerhu Nuhbetü'l-fiker*, (thk. eş-Şeyh Muhammed Aveyde), Beyrut ts.
- Hâfız Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Haydarâbâd 1326.
- İbn Hüzeyme Ebû Bekr Muhammed b. İshak en-Nisâbüri, *Sahîhu İbn Hüzeyme*, I-IV, (thk. Muhammed b. Mustafa el-A'zamî), Beyrut 1992.
- 154 | db Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükrim b. Manzur el-İfrikî, *Lisânü'l-arab*, I-XV, Beyrut ts.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrut 1968.
- İbn Salâh Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadis*, (thk. Nurettin İtr), Dimeşk 2006.
- Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethu'l-kadîr alâ'l-Hidâyeti Şerhi Bidâyeti'l-mübtedâi*, I-X, (thk., Şeyh Abdurrezzak Gâlip el-Mehdî), Beyrut 2003.
- Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usuli'l-fikh*, Kahire 1932.
- Raşit Küçük, "İsnad", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 154-159.
- Muhammed b. Abdulhay b. Muhammed Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşerati'l-kâmile*, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Haleb 1964.
- Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâbüri, *el-Müsnedü's-sahîh* (el-Kütübü's-sitte içerisinde), Riyad 2000.
- Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen* (el-Kütübü's-sitte içerisinde), Riyad 2000.
- Salahattin Polat, "Mürsel" *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 52-54.
- Salahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara 1985.
- Yusuf Suiçmez, *Sikanun Ziyâdesi (Ziyâdetü's-sika)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 1998.
- Tedrîbu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, (thk. Doktor Bedîu's-seyyid el-Lahhâm), I-II, Dimeşk 2005.

Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, I-XX, (thk. Hamdi Abdülmecid es-Silefi), Beyrut ts.

Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-ewsât*, I-XI, Riyad 1985.

Ebü İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen* (el-Kütübü's-sitte içersinde), Riyad 2000.

İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 2001.

Ebü Muhammed Abdullah b. Yûsuf ez-Zeyleî, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*, I-IV, Kahire 1357.

